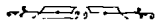

ԿԱՐԵԵՒՐ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՑ ՄԸ

Պ. Սարուխան 1912ին Թիֆլիսի մէջ հրատարակեց իր Հայկական խնդիրն եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը Թիֆլիսի ընդհարակ երկարատեւեան առաջին հատորը: Կարդացի այս համբերատար, բաւական խղճամիտ և գրէթէ անաչառ ուսումնասիրութիւնը, որ, կուսակցամով գրչականերու ժահրէն ալ զգեմ, մեծ պատիւ կը բերէ հեղինակին: Ունէի սակայն ինչ ինչ դիտողութիւններ, և որոշեցի յայնորդ հատորին սպասել, երկուքին ալ պատասխանեցիտ համար միայն: Հաղոյն: Այդ հատորը լայւ չը տեսաւ ցարդ, և զուցէ ներկայ աշխարհամոտի պատերազմը աւելի յետագգէ անոր հրատարակումը: Ուստի, առանց այլ ևս յապաղելու, կ'ուզեմ լուսաբանել հեղինակին քննադատած գլխաւոր կէտերը, իր միակ անհատը որ դեռ ողջ մնացած ըլլայ Ներսէս վարժապետեան գործակիցներէն, Պերլինի հայ պատուիրակութեան անդամներէն և նոյն իսկ 1878ի վեհաժողովին մասնակցողներէն:

* *

Պ. Սարուխան կը գրէ թէ ռուս-թրքական պատերազմին առթիւ հրատարակուած պատրիարքական շրջաբերականը «Ներսէս այն ժամանակի Թուրքամուլութեան կոթողն է համարվում»:

Իբր չասցիւղիք և վարժապետեան ընտանիքին գրէթէ դրացի, կրնամ ըսել թէ ոչ որ ինձ չափ մօտէն ճանաչած է այդ յաւերժայիշատակ ազգապետը, այն հին տարիներէն սկսեալ ուր «տիրացու Պոզոս» կը կոչուէր և Խորհուրդի Ս. Փրկչեան որբանոցին հայկաբանութեան դասատուն էր, մինչև կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռին վրայ վարձանշուէր: Ներսէս վարժապետեան «Թիւրքամուլ» չ'է եղած իրէք, ոչ «այն ժամանակ» և ոչ այնուհետև: Կա եղած է պատեհական, և պատեհականութիւնը միակ քաղաքականութիւնն է որ յարմարի տկար ազգերու: Եղեղն քաղաքականութիւնն է այն, որ կը ծուր ամենի քաղաքականութիւնն առջև, այլ յետոյ նորէն կը ցցուի: Մատթէոս պատրիարք իզմիրեան կողմից քաղաքականութիւնը փորձեց, և արդիւնքը եղաւ ընդհանուր կոտորած:

Պատերազմի տարիները միշտ ամենէն ահաւոր տարիները եղած են Տաճկաստանի Հայերուն համար: Գազանացած բռնաւորներու յարկներէն զերծ մնալու համար, անոնք ստիպուած են հաւատարմութեան ցոյցեր շտալել և նոյն իսկ «Երեւտականման թագաւոր» անուանել ինչ որ «Երեւտական թագաւոր» պիտի կոչէին եթէ ազատ ըլլային: Վարժապետեանի շրջաբերակաւոր արդարեւ դատապետեցաւ ռուսասէրներէն, հայ

թէ օտար. այլ երբ իրեն յայտեցի զայս, պատասխանեց. «Այդ քննադատները խելահաս մարդիկ ըլլալու չ'են, քանի որ չ'են կրցած ըմբռնել թէ ոչ-մահմտական ցեղերու պետերը հաւատարմական յայտարարութիւններ ընելու ստիպուած են, իրենց ժողովուրդը վտանգի չ'ենթարկելու համար: Թուրքը կը շարդէ, և, երբ շարդն սկսի, քննադատներս չ'են կարող կասեցունել զայն: Յունաց տեղեկական պատրիարքը իմինէս շատ աւելի պահպանողական շրջաբերական մը հրատարակեց, որոյ մէջ Ռդդիք Սատանայի կոչեց այն Յոյները որոնք անձուրիբաբար չ'են ծառայեր օսմանեան պետութեան, իրենց դատանակեց Ռուսին դէմ մղուած պատերազմին մէջ»:

Արդէն վարժապետեան ընտանիքը պատճառունէր «Թիւրքամուլ» չ'ըլլալու: Ներսէսի հայրը պարկեշտ վարժապետ մ'էր. Ենիշէրի մը, որոյ շալը գողցուած էր, չը կարենայալով բռն յանցաւորը գտնել, անհիմն կասկածով մը բանտել տուաւ զայն: Թամուրա Աղասիին արեւմտաւոր ստիպականներ տանջանքի ենթարկեցին կալաւաւորը, որպէս ի՞նչ խոտտովանէր շալին ուր պահած ըլլալը: Զգացած ցաւին հակառակ, խղճը շարունակեց պնդել որ անմեղութեանը վրայ, մինչև որ երեսն ելաւ թէ ուրիշ Ենիշէրի մը գողցած էր շալը: Մարդը բանտէն արձակուեցաւ, այլ այնպիսի վիճակի մը մէջ որ իսկոյն անկողին ինկաւ և հոգին փչեց: Այս անմեղ զոհին որդին էր Ներսէս վարժապետեան, որոյ Գրիգոր եղբայրն ալ Հասգիւղի շարդին ատեն յօշոտուեցաւ թուրք խուժանէն:

* *

Հատարարական ցոյցերու շրջանին կը վերաբերի նաև Ներսէս պատրիարքին առ անգլիական դեսպանէն ըրած «հակառուստական յայտարարութիւնը», զոր Լէյքորտ Լորտ Տէրպլին տեղեկագրած է իր տաճկասէր քաղաքականութեան պահանջած յափազանքամով, այնպէս որ Ներսէս ստիպուած եղաւ ոչ միայն իրեն իրան արդարացիել, յայտարարելով թէ իր խօսքերը սխալ են հաղորդուած, այլ և իր ստորագրութեամբ այդ իմաստով պատասխան-հերքում հրատարակել, ինչպէս կը գրէ Պ. Սարուխան: Տարի մը ետքը, Լորտ Սոլպարի ալ իր տաճկասէր քաղաքականութեան պահանջումներուն համեմատ պիտի տեղեկագրէր Լէյքորտին իր տեսակցութիւնը խորմանալի հետ, ինչպէս պահ մը վերջը պիտի տեսնուի:

Տաճկասէր ժողովուրդը, անհիմնական մոլեռնադիմանալ հալածանքէն տառապած, քրիստոնեայ Ռուսին նկատմամբ բնազգական համա-

կրանք մը տածած է միշտ: Եթէ Ներսէս և իր ժամանակակից ազգայնականներուն մեծ մասը հա՛կառու ոգի մը ցոյց տուած են, յանցանքը ա՛ւելի ռուսահայ տեղացիներու վերագրելի է քիչ Տաճկահայեր ծանօթ էին ռուս կառավարութեան արարքներուն: Ուստի վստահութեամբ ականջ կը դնէին այդ տեղացիներու տրտունջներուն: Պոլսա-հայութեան մէջ առաջին հակառուս սերմերը ցանոցը եղաւ Միքայէլ Նալբանդեան, զոր (Ռ-տեան գերդաստանը օրերով հիւրընկալէց իր Սկիւտարի բնակարանին մէջ, այժմ Պէրպլէքեան վարժարան: «Կոմս Էմմանուէլ»ի ազնիւ ոգին և բոցաշունչ ազատասիրութիւնը խոր տպաւորութիւն գործեցին ռեկնդիրներուն վրայ, ինչպէս լսած եմ բարեխիշտակ Գրիգոր Ռոտանէի: Իրմէ յետոյ նոյն հակառուս երգը երգեցին Զամ-բարձում Իսիկեան, որ Խորմեցի էր, և Մարկոս Արաբէգեան, որ, թէ և Զմիւռնացի, երկար առէն ապարծ և գործած էր կողկասի մէջ: Տգգոհ էին Սեդոյ Նշապուրտեանի և Նոր-Դարի կուսակցու: Թիւնեքն ալ, և կասկածելի կը նկատէին Մշակի ռուսասիրութիւնը: Երբ Ալեքսանդր Երիցեանցը իր ազգականները տեսնելու համար Պոլիս եկաւ, ուր քարացած գիրքերու և ուրիշ իրեղեններու վրայ հմտալից դասախօսութիւն մ'ըրաւ, Թիֆ-լիսէն անստորագիր նամակ մը տեսցաւ, որ կը յորդորէր զգուշանալ այդ «ռուսական լրտես»էն: Տաճկահայ ժողովուրդը տեղացիներու հակառուս յայտարարութիւններէն ազդուեցաւ բնականօրէն, և սկսաւ կրկնել: «Աստուած մեզ Ռման-ցիէն չը գառէ, Ռմանցիին ալ Մոսկովին թօ-փուղէն չը գառէ:»

* *

Զարը Սուլթանին դէմ պատերազմ հրատա-րակած էր, Տաճկաստանի քրիստոնէսներուն պաշտպանութեանը համար. սակայն հայ քրիս-տոնէսները մոռցուած էին Փրզանլըքի նախագիծ դաշնագրին մէջ: Երբ այս գոյժը Պոլիս հասաւ, մեր ժողովուրդը «մեծ ցաւ ու յուսահատական հրաթափում» գտց, ինչպէս կը գրէ Պ. Սա-րուխան: Ներսէս Վարժապետեանին համար գոր-ծելու ժամը հնչած էր: Իր եկեղեցական և աշխարհական պատուիրակներուն ձեռքով, Աղբիւս, նուազորիսն սկսեալ, ռուս լիազօրներուն միտքը պատրաստել յետոյ, ինք անձամբ վարեց վեր-ջին բանակցութիւնները, Սան-Սթեփանք երթա-լով անվերջ: Մեկնելէն օր մ'առաջ, երբ իրեն ներկայացայ, պատմեց իրմ թէ, նախորդ օրը, ռուս դեսպանատան հայ թղթակցը, Բաբելթի Նէմրուզ, մեծ-գութ Նիզովայի կարևոր նամակ մը յանձնելու համար Սան-Սթեփանք երթալու պէտք ունենալով և ճախքն չը գիտնալով, ձիով Սամաթիայի Ս. Գեորգ եկեղեցին գացք և ա-նոր ժամկույր իրեն հետ առեր էր իբր ուղեցոյց: Թուրք ոստիկանութիւնը զիտեր էր այս ուղեկ-ցութիւնը, և պատրիարքին յատուկ պաշտօնագիր մ'ուղղելով, ազգարարներ էր որ ծանր պատաս-խանատուութեան պիտի ենթարկուէին հայ և կեղեցիներու պաշտօնեաները եթէ այնուհետև

Թշնամի բանակը երթալու յանդգնէին: Ներսէս, այդ պաշտօնագիրը ինձ կարդալ տալէ յետոյ, ըսաւ ժպտելով. «Լը տեսնե՞ս, կառավարութիւնը կատարէ է պարզ ժամկոյնի մը Սան-Սթեփանք երթալուն համար: Որքան աւելի պիտի կատարէ երբ լսէ Նշապ պատրիարքին հոն երթալը, այն ալ չ'ապաստանի վարչական ինքնօրինութիւնը ինքրելու համար: Վաղը ճամբորդ եմ:»

* *

Պ. Սարուխան կը գրէ թէ Նար-Բէյ Պետեր-բուրգից մեկնելով անցաւ Եւրոպա և միացաւ այն, տեղ խորմեանին», այլ անտեղեակ կ'երևի «մա-տենադարան»ի հեռագրին, զոր, Ներսէսի բոլոր զործակիցներուն պէս, ծաւ տեսած և արդէն յիշատակած եմ Լ'Արտիսի «Պատասխանատու-ութիւններ» վերնագրով յօդուածաշարքիս մէջ, որ զգրքախաբար անծանօթ մնացած է հերիւս-կին: Կ'արժէ պատմել համառօտ:

Սան-Սթեփանքի մէջ, Վարժապետեան վար-չական ինքնօրինութիւն ինքրած էր օսմանեան Նշապատանի համար: Ռուս լիազօրները, որոնք վիթխարի Պուլկարիա մը տեղեղած էին, դաշ-նագրին 16րդ յօդուածը միայն տունն իրեն, առարկելով թէ թուրք լիազօրները հակառակած էին ինքնավարութեան: Պատրիարքը որոյնց պնդել որ ծրարքին վրայ, մասնաւոր որ Ան-գլիացիները դաշնագիրը վերաքննելու խօսքեր սկսած էին ընել: Դա ռուսները ճանաչուած Նար-Պէյը Ֆէլգորիստ զրկեց, ռուս կառավարութեան շնորհակալիք յայտնելու համար 16րդ յօդուածին նկատմամբ և անել ինքդրելու համար որ չ'ա-յատանի ինքնավարութեան ծրարքին ոյժ տար, եթէ դաշնագիրը վերաքննութեան ենթարկուէր երբէք: Երկու եկեղեցականները համաձայնած էին որ Նար-Պէյ իր բանակցութեան արդիւնքը իսկոյն պատրիարքին հաղորդէր ծածկալեզու հեռագրով մը, ուր արտաքին գործերու նախա-րարութիւնը պիտի կոչուէր «մատենադարան» և ինքնավարութիւնը «ձեռագիր»:

Արդարև, Կորչաքովի հետ տեսակցելէ յետոյ, Նար-Պէյ հեռագրեց թէ «մատենադարան»ի տե-սույը չ'էր խոստացած իրեն այս իր փնտռած «ձեռագիր»ը, և խորհուրդ տուած էր որ եւրո-պական ոստաններու միւս թանգարանապետեա-րուն ալ դիմել, գտնելու համար իր ուզած մա-զաղալը: Այս հեռագրին վրայ էր Ներսէս և իր խորհրդականները որոշեցին Արևմուտք զրկել անգլիստէր ճանաչուած խորմեանը, և հրամայել Նար-Պէյին որ երթալ անոր միտնայ երբ վե-համոզով գումարուի:

Ուրեմն անհիմն է թ. Պէկեանի պէս ռուսա-մուլներու սա կարծիքը թէ Նշապը սխալ գոր-ծեցին Ռուսէն գատ ուրիշ ազգերու ալ դիմելով, քանի որ նոյն իսկ Կորչաքովի խորհուրդովն էր որ այս դիմումը տեղի ունեցաւ: Երբ Պէյին գացինք, տեսանք թէ բոլոր արևելեան ազգերը պատուիրակներ զրկած էին հոն, նոյն իսկ Ռու-սին ցեղակից և դաշնակից Սերպերն և Մոս-զնէկերցիները, և Լորիւ-Մելիքով ալ խոր-

հուրը տուաւ մեզ որ բոլոր կառավարութիւններուն դիմէինք հաստատարապէս, ինչ որ ըրած էինք արդէն:

Այդ կարեւոր հեռագրին պատճենը չ'ունիմ որ հրատարակեմ, և չ'եմ կարող վկայ կոչել զայն կարգապետը ազգայինները, որոնք, աւագ, ցուրտ հողին տակ կը հանգչին այժմ. սակայն երկու փաստեր կան որոնք կրնան հաստատել պատճառք վաւերականութիւնը: Դպիս թէ, եթէ կօրչացով տարբեր խորհուրդ տուած ըլլար, Դարբ-Պէյ չը պիտի համարձակէր Պէրսիին երթալ և հոն իրեն ներկայանալ: Երկրորդ թէ 1912ին ալ տեսածք համանման եղելութիւն մը. ռուս կառավարութիւնը խորհուրդ տուաւ Էշմիածին կաթողիկոսին որ միւս եւրոպական պետութիւններուն ալ դիմէր ՅՍԻՂ յօդուածին գործադրութիւնը խնդրելու համար, որով կազմուեցաւ Պօղոս Դուպար Բաշայի նախագահած ազգային պատուիրակութիւնը:

Պ. Սարուխան կը դատարարէ Դերսէսի յաճախակի հրամարտները, որոնք սակայն արգելք չ'ըզան որ նա մինչև իր մահը վարէր պատրիարքական պաշտօնը: Ազգաբնութիւնը կը պահանջէր որ հեղինակը նկատողութեան անուր սա մեղաւորուէր պարագաներէ թէ նա հրամարտականը կը գործածէր իբր զէջը, պապականիէ երեսփոխաններէ և նոյն իսկ կառավարութենէն զի չուներ ձեռք բերելու համար, և թէ շաբարախն որ իր դերադրգինը ըրած էր զայն, մաշիչ հիւանդութիւն մը որու զոհ գնաց, դեռ գրեթէ երեսուսուրը:

Եւ երբ հեղինակը խոչընդոցեցով կը նայի Վարժապետեանի մարդկային թերութիւններուն վրայ, չը պատմիր անոր պատիւ բերող ինչ ինչ արարքները: Նոյն իսկ զանց կ'անուր յիշատակել սա հանրածանոթ իրողութիւնը թէ, երբ Ալայ-Իւլ - շամիր, հայ պատուիրակութեան աներկիւղ բողոքներէն զայրացած, Տատեան Զարութիւն Բաշայի միջոցաւ Դերսէսին հրամայեց Երլիինէն ետ կանչել զայն, հայկական խնդրին հեղինակը պատասխանեց, իբր նոր Միտապօ. «Կենա ըսէ Սուլթանին որ ես պատուիրակներ զըրկեցի վեհաժողովին, ազգից ցաւերուն դարման խնդրելու համար, և ետ չը պիտի կանչեմ գաւառը, մինչև իսկ եթէ պատրիարքարանին դուռն չ'են կախել տայ զիս, ինչպէս կէս դար առաջ կախուեցաւ Գունաց Միդիօրիոս պատրիարքը»:

Վարժապետեանի գործակիցներուն գալով, Պ. Սարուխան կը գրէ թէ Դերսէսին օգնել էին առանձնապէս՝ Կր. Ստեան, ղօսա. Սերփիլէն և մասնաւորապէս Բուզ. Դուրեան: Եթէ հոս մասնաւորապէս գործածուած է մասնաւորի իմաստով, դիտել պիտի տամ թէ Դերսէսի առաջին խորհրդականն էր Գրիգոր Ստեան, որուն «Ջօրապետ» կեղծանունը յատկացուցած էինք

մեր նամակներուն մէջ, ինչպէս Դուպարին «Խիկար»: Ինչպէս հեղինակն ալ կը խոստովանի ուրիշ էջի մը մէջ, «Կր. Ստեան գրեթէ ուղղութիւն էր տալիս այն ժամանակ ազգային կեանքին, Դերսէս պատրիարքի բացարձակ վստահութեանը վրայ յենուած»: Վարժապետեանի երկրորդ խորհրդականն էր ծերակոյտի անդամ բժիշկ Սերփիլէն, զոր Պ. Սարուխան իրաւամբ կը գորչէ «ամենից յարգուած ու պատկառելի ազգային գործող, Սահմանադրութեան ամենահին սինէրից մէկը»: Ասոնցմէ շատ ետքը կու գար Նուրեան, որ վեհաժողովին յետոյ տանկաստրական հովեր սկսաւ անուր, թէ և շարունակելով ծառայել Բերայի ազգային գործերուն: Ստեան, որ կը ճանաչէր այս տաղանդաւոր պաշտօնատար յեղեղով նկարագիր, կ'ըսէր. «Նուրեան էթիւսին օր կայ որ անկողինէն հայասէր դուրս կ'ելլէ, օր կայ որ տանկասէր»:

Հեղինակը կը գրէ. «Ձէ՛ որ Հային եւ քրիստոնեայ էին. չէ՛ որ Թուրքայում նոյնչափ, և թէ ոչ անելի, զրկանք և հարստահարութիւններ էին կրել և կրում էին՝ որչափ Բուլգարները, Բոսնիականներն և այլն, որոնք դատը պաշտպան վում էր յատկապէս Բուսաստանի կողմից գինու գործութեամբ. ինչու Հայերը պիտի լռէին»։ Բուն խնդիրը այս էր ան, և մենք, Հայերս, յիշեալ ցեղերուն կէմ շարակամութեան զգացում չը տածելէ զատ, փափագող էինք որ անոնց իրաւունքները ճանաչուէին լիովին, որպէս զի կարգը մեզ գաւր: Ստեփան Բաշա Ալանեան, «Տէրութիւնը մասնակցեցաւ ազգայնացի շնորհի» գրելու տեղ, անիկ ճիշդ խոսած կ'ըլլար եթէ ըսէր թէ «Տէրութիւնը շատ չը հակառակեցաւ ի սկզբան», և 'գայս կը պարտիկ կառավարութեան շուրթը վիճակին և մասնաւոր Ստեանի ճարտար լեզուին, որ համոզած էր Թուրքերը թէ պատրիարքին ձեռնարկը անհամաձայն չ'էր իրենց շահերուն, այն Ստեանին զոր Պ. Սարուխան ալ կը կոչէ «անկեղծ հայրենասէր և հմուտ քաղաքագէտ»:

Յարգելի հեղինակը, զուգէ պատմիչի անկողմնակալութիւնի ցոյց տալու համար, ինչ ալ գրեւ զատեղի հարուածներ կը շարալլէ: Տեսնենք թէ որ աստիճան իրաւունք ունի:

«Ոչ բուն պատուիրակն (Խորմեան) և ոչ իր Թարգմանը (Ջերափ), կը գրէ 'նա, խտուր դաւաճով' չէին այս պաշտօնի համար բուն յարմար անձինք»: Խորմեան «ոչ մի եւրոպական լեզու չ'գիտէր», ճշմարիտ է, այլ ոչ մի բարձրաստիճան եկեղեցական ունէիք որ անոր շափ տեղեակ ըլլար Հայաստանի վիճակին, ոչ մի կրօնատոր որ անոր արհապան վեհութիւնը օնենալու էրք Դուպար Բաշա Բարիքի մէջ տեսաւ զայն առաջին անգամ, ըսաւ ինձ Փանսերէն: «Դերսէս պատրիարքը շատ լաւ ընտրութիւն մ'ըրեւ է Խորմեան Սրբազանը Հայաստանի կեղեղան պատկերն է: Պատշուր զայն ամբողջ եւրոպայի մէջ, և նա ամեն սիրտ պիտի գրաւէ իր պարթէն

հասակովն և հայրապետական դէմքովը, թէն չը խօսի եւրոպական լեզուներ»։ Դեռ վերջերս լորտ ձէյմս Պրայս, որ 1878ին տնտակցած էր անոր հետ, կաթողիկոսական կնիդային իրեն յանձնող պատուիրակութեան կ'ըսէր թէ այն լկնդիացիները որովք լծուտի մէջ պատահած էին խրիմեանին, «խորապէս ազդուած են անոր ազնիւ եղարարքէն»։

Գալով ինձ, պարզ ուսուցիչ մ'էի արդարեւ, այլ այս չ'արգիւրէր որ մաթը քաղաքակաւանութեամբ ալ գրադի Տէլգաւն ուսուցիչ էր, դիւանագէտ ըլլալէ առաջ, և կրցաւ նշանաւոր դեր մը խաղալ քաղաքակաւանութեան մէջ (արուեստիկ կ'անկարեմն աճելու և ոչ տաղանդին)։ Ասկէ զատ, Վեհաժողովէն մէկ տարի յետոյ հրատարակուած Հայաստան և Իտալիա գլորայիս մէջ յայտնած եմ թէ ինձ յանձնուած պատուներ ձրի էր, տաճանելի և զուցէ ոչ անվտանգ, թէ շատեր մերժած էին զայն, և թէ եւ ընդունեցայ, թէն տկար (էջ 23)։ Արդարեւ դիւրին գործ չ'էր ամբողջ հինգ ամիս խրիմեանի պէս արտակարգ անձնաւորութեան մը լեզուն և գրիչն ըլլալ եւրոպայի մէջ, և յայտնի էր թէ, վերադարձիս, յաւել կասկածելի (միկի) և աստիկ պիտի գտնայի թուրք կառավարութեան առջև, այնպէս որ այնուհետև ստիպուեցայ հայրենիքէս հեռու անցունել կեանքիս մեծ մասը։ Խրիմեանին ընկերակաւալու արմատնալորդային անձը Օտեանն էր, այլ միթէ կարելի՞ էր որ նա իր ապագան խորտակէր, յայտնապէս մտնակցելով իրօք հակաթուրք ձեռնարկի մը որոյ աջողութիւնը երկբայելի էր։ Երիտասարդական անհաշիւ խանդը միայն կրնար ընդունիլ տալ այսքան փաշտից պաշտօն մը. ես ունեցայ այդ խանդը. յանցանք էր միթէ։

Եւ միթէ մեր լաւագոյն դիւանագէտներն ալ կրնային խորամանկութեամբ մրցիլ ապրիլ 1ին ծնած խրեմալ Պիտարգի մը, հրէամիտ Պիզընսֆիլտի մը կամ այն կորչաթուովին հետ որ, ըստ Պ. Սարուխանի, «Ժժժ. դարի ողուական աւանանման քաղաքագէտն է համարվում»։ Միթէ հաւանական չ'էր որ Վեհաժողովին ծեր պառուէները աւել անգուշէին պատկառելի հայրապետի մը և խանդավառ երիտասարդի մը անկեղծ և անհեղձ լեզուէն, թէ մարքոմէ չը վախցող և մարդոցմէ չ'ամառող դատաւորը արդարութեամբ վարուէր աղերսարկու այրիին հետ։

Եւ այսպէս ալ եղաւ. խրիմեան և իր քառասուղար-թարգմանը մեծ պատուով ընդունուեցան թէ՛ Հոռմի, թէ՛ Բարիփի, թէ՛ Լիւտտին, թէ՛ Վիլենայի և թէ՛ Պէրլինի մէջ։ Ոչ մի դուռ փակուեցաւ իրենց հըն, ոչ մի նշանաւոր Եւրոպացի մերժեց ընդունիլ զանոնք։ Մամուլի ներկայացուցիչներն ալ համակրեցան անոնց պաշտպանած դատին, ինչպէս եւ յայտնէ նոյն իսկ Պ. Սարուխանի գիրքէն քաղուած սա վկայութիւնը. «Հայոց Յիշատակագիրը, - գրում է պրոֆէսոր Անդրէաս Արծրունիին Բէրլինից Միւկին, - ամբողջ եւրոպական լրագրութեան կողմից մեծ համակրութեամբ ընդունուեց, և ամբողջ մամուլը միաձայն հաստատում է թէ Թիւրքիայի Հայերի պահանջները շատ համեստ և իրաւացի

են, և կարծում է որ կոնգրէսն անպատճառ կ'ընդունի»։

Մենք, Պէրլինի մէջ, նոր բան մը չունէինք խնդրելու, որու համար պէտք ըլլար դիւանագիտական հնարքներ գործածել։ Իբրանսիկ վարչութիւնը ծանօթ էր ամենեւն, մենք անոր գործադրութիւնը միայն պիտի պահանջէինք օտմանհետ հայաստանի համար. խնդիրը պարզ էր, և կրցաւք ճակատաբաց տեսակցիլ և բանակցիլ բոլոր լիազորներուն հետ. Դիւանագիտականները հրեկոյթ մը չ'էին տար, առանց յատուկ հարկադրի գրկելու խրիմեանին, հար-Պէլին և ինձ կայսրը անկողին ինկած էր, ընկերվարական հօպիլինիկ կարաբիւնէն 18 վէրք ստացած. Առկուսդա կայսրուհին ընդունեցաւ երեքս, անկախ Հայաստանի մը ղեկավարներն ընդունելու հանդիսաւորութեամբ. Թագաժառանգ Իշխանը, որ յետոյ Ֆրէստիք Գ. կայսր եղաւ, մէջ անգամ մը լծուտնի և անգամ մը Պէրլինի մէջ ընդունիլէ յետոյ, երկու անգամ ալ ճաշի հրաւիրեց, անգամ մը Բացտամի պալատին մէջ, ուր, սեղանի վրայ, արեւելեան ազգերու բոլոր ներկայացուցիչներէն վեր բազմեցուց հայ պատուիրակները, և անգամ մ'ալ Պէրլինի պալատին մէջ, Վեհաժողովին փակման օրը։ Այս ինձնորքի, զոր չը յիշատակեմ Պ. Սարուխան, հրաւիրուած էին Պիտարգ, բոլոր լիազորներն և անկախ ազգերու ներկայացուցիչները, նաև, իբր բացառիկ պատիւ, հայ պատուիրակները։

* *

Հեղինակը, որ «ոչ մի եւրոպական լեզու չգիտէր» եկեղեցականի մը և անոր ընկերացող վկայութեամբ անփորձ» երիտասարդի մը այսքան և այսպիսի աջողութիւններուն առջև լռուութիւն կը պահէ, յանկարծ լեզուանի կը գտնուի զատապարտելու համար զիս, որ, Վեհաժողովին գրէթէ երեք ամիս առաջ, Հոռմի մէջ արտաքին գործերու նախարարէն խրիմեանի համար նշեցին. դրու թիւն մը կարենալ տառնալու համար, հարկ համարած էի անոր քարտուղարին առջև նախկին պատրիարքին դիրքը բարձրացունել, ըսելով թէ հայ եկեղեցին «5.000.000 քրիստոնեայ կը վարէ Արեւելքի մէջ», այս թիւին մէջ բմբունդով հայադաւան Ասորիներն ալ, Գլոտիներն ալ, Հապէններն ալ։ Կը մղաղղի զիս, յիշեալ նախարարին ըսած ըլլաւու համար թէ «Հայերը 4.000.000 անհատէ բաղկացած քրիստոնեայ ժողովուրդ» մ'են, թիւն մը որ 1878ին չափազանցուած չ'էր նախաւորը բնաւ, և թէ «Այլ թիւան հպատակ» Հայերին թիւը 3.000.000ի կը հասնէր, ինչ որ, ըստ Պ. Սարուխանի, «դարձեալ ներա չէր», թէն չ'ըսեր թէ ինչու Հայ ժողովուրդը վիճակագրուած չ'էր կանոնաւորապէս, և ոչ ոք կրնար հաստատել թէ 3.000.000 Հայ չը կար Տաճկաստանի մէջ։ Հեղինակը, աւելի հեռու, առանց դիտողութեան կը յայտնէ թէ Ենթոյն, Ազգային ժողովին առջև խօսած մէկ ճառին մէջ, ըսած է. «Ամեն որ ամեն կողմէ հրաւէր ու պարտաւոր կ'ընդունիմ, մանաւանդ

մեր 3.000.000-էն աւելի Հայերէն, որ հայրենի հողին վրայ ազգային գոյութիւնը պահեցին մինչև այսօր»

Հռոմի տեսակցութենէն յետոյ էր որ Պատրիարքարանը պատրաստեց և մեզ դրեց իր վիճակագրական տեղեկագիրը: Ասոր թուանշաններուն վըայ միայն պնդեցինք այնուհետև:

Պ. Սարուխան, L'Arménieի մէջ հրատարակած ընդարձակ յիշատակարանէս քաղելով, կը պատմէ թէ Վատէնիզոս ըսած է մեզ թէ «Լիբանանը կարելի չէ Հայաստանին նմանցնել: Լիբանանում փոքր չկայ, իսկ մեր երկրում շատ կայ»: Եւ ի՞նչ յարէ. «Շիրաքում. մինիստրի կատարած նկատողութիւնն առանց հետեւեալի է Մուսու» Եթէ հոս առանց հիտուանքի բաժնոր առանց պատասխանի կը նշանակեն, հեղինակը սխալած է, քանի որ, նոյն տեսակցութեան պատմութեանս մէջ, հրատարակուած է մեր պատմաստիւնը. «Մենք բացառեցինք թէ Լիբանանի վարչութիւնը յիշատակելով Հայաստանի նկատմամբ, ուր թուրքերը Հայերէն նուազ բազմաթիւ են, Պատրիարքարանը չ'էր ուզեր բռնել թէ Հայաստանի մէջ կէտ առ կէտ գործադրուի այն, առանց տեղական հանգամանքներուն պահանջած փոփոխութիւնները կրելու: Լիբանանի վարչութիւնը երկու սղգբաշէն կը ներկայացունէ մեզ. քրիստոնէսայ վարչութիւն, եւրոպական հսկողութիւն. այս երկու սղգբաշէնները օսմանեան Հայաստանի համար անհրաժեշտ էր թուին մեզ, և այս տեսակէտով է որ մեր յիշատակագիրը Լիբանանի յիշատակութիւնն ըրած է»

Ինչպէս ըսի աղբէն, Սօլզպրի իր տանկասէր քաղաքականութեան պահանջումներուն համեմատ տեղեկագրած է իր տեսակցութիւնը Խորմեանի հետ: Պ. Սարուխան կը գրէ. «Խորմեան գաղտնի իմացնում է Նիստէին թէ իր տեսակցութիւնը Սօլզպրիին սխալ է հաղորդած դէսպանին: Ո՛րն էր այդ սխալը: Արդեօք սխալը Սօլզպրիի մօտ է թէ Թարգմանի մօտ, որ տարբեր կերպով է հաղորդել Խորմեանի խօսքերն անգլ. մինիստրին, զժուար է պարզել»

Հեղինակը, որ մէջբերումներ կ'ընէ Հայաստան և Խորհրդէն, անոր 19րդ էջին մէջ տեսած ըլլաւն էր թէ այդ օրը մեզ ընկերացած էին Լօնտօնի երկու զլխաւոր հայ գործիչներն ալ, Պ. Կ. Յակոբեան, որ ողջ է դեռ, և Գ. Բաբազեան, որ մեռած է: Երկուքն ալ գիտէին ֆուտսթըն (խօսակցութիւնը այս լեզուով տեղի ունեցաւ), և կարող էին ուղղել սխալս, եթէ սխալ Թարգմանած ըլլայի:

Իրողութիւնը սա է թէ, երբ Լօնտօն հասանք, յոյժ տանկասէր գտանք զանլիւն և Ժողովուրդը: Հայտ-Բարբի մէջ Թրքաբիական հսկայ միջինկներ կը գումարուէին, ցուցարարները տանկասեանց կ'լատսդընին տանը պատուանները կը

քաղկոծէին, փողոցէն անցնող ֆէտաւոր Հեռայ մը Թուրք կարծելով՝ իրենց ուսերուն վրայ կը բարձրացունէին և քողաքին մէջ ծայրէն միւտը կը պտտցունէին յաղթանակով, մինչ Թատրոն ներք. Ոսման Բաշայի փառքովը կը թնդային և Պիզընֆիլտ, ռազմաշունչ հատեր արտասանելով, Հնդկաստանէն 7.000 զինուոր բերել կու տար Մալդա, յաղթական Ռուսին կ'ըմ պաշտպանելու համար օսմանեան պետութիւնը, որու հետ կիւ պրոսի դանակցութիւնը կը նախապատրաստէր: Եթէ Վենետոգովին համար կ'ուզէինք շահել Անգլիայի ծայրը, որ այն ատեն բոլոր պետութիւններուն ծայրէն աւելի բարձր կը հնչէր, պարտաւոր էինք թուրք կառավարութեան դէմ չափաւոր լեզու գործածել, ինչպէս խորհուրդ տուած էր մեզ Բարբիի անգլիական ինտիպան: Անգլիա Թուրքին նկատմամբ գրէթէ այնպիսի տրամադրութեան մէջ էր այն ատեն որպէս որ տրամադրութեան մէջ էր այժմ Գեմրմանի: Եւ միթէ հայ պատուիրակութեան մը ներելի՜ է այսօր Պէրլին երթալ և հոն կծու լեզու գործածել օսմանեան պետութեան դէմ:

Մենք խօսեցանք թուրք կառավարութեան դէմ, և ասոր հետք կը նշմարուի նոյն իսկ Սօլզպրիի վերոյիշեալ նամակին մէջ, որոյ Թարգմանութիւնը հրատարակած է Պ. Սարուխան: Արդարեւ նախապարբ կը խոստովանի թէ Խորմեան խնդրէր է որ Կալեռութիւնների կոնգրէսում Հայերի շահերէ չ'է նկատողութեան առնուեն և միւշնցները գործ դրուեն նրանց համար լաւ վարչութիւն հաստատելու: Միթէ «լաւ վարչութիւն» պահանջը չ'է՞ յայտնուած թէ թուրք վարչութիւնը վատ կը նկատուէր: Միշին իսկ երբ Սօլզպրի կը գրէ թէ, ըստ Խորմեանի, «Հայաստանի Թուրք բնակիչներն են հաստատապէս հարստահարվում են անօրէն ֆիւրդերից», միթէ Գուրդերն գանգաւորը ինքնին գանգաւոր կ'է՞ թուրք կառավարութեան, որ չ'էր կրնար կամ չ'ուզեր զսպել իր այս աւազակաբարոյ հպատակները:

Երբ գործածած չափաւոր լեզուն իր ազդեցութիւնն ունեցաւ տանկասէր Սօլզպրիին վրայ: Վենետոգովին պաշտօնական ատենագրութիւնը կը վկայէ թէ նա ըսած է յունիս 2էի նիստին մէջ. «Պէզըն է պաշտպանել Հայերուն շահերը և թէ նամիշլական բարդութիւններու, թէ ապագայ առաջդիմութիւններու յոյսեր տալ անոնց»:

Պ. Սարուխան կը շարունակէ. «Խորմեան դեռ չ'էր գիտեցել լօրդ Իիկընսֆիլդին այցելութեան: Նախ քան առաջինն մինիստրին այցելելը՝ Խորմեան գնում է նրա քաղաքական ակտաւորող մեծ ծերունուն՝ Գլադստօնին տեսնելու: Այս հանգամանքը նեղաբան է Լօնտօնի Հայերին, որոնք Մ. Չերաքին են վերադարձնալ այս այցելութիւնը: Գ. Բաբազեան և իր ընկերները գտնում էին որ առաքաղաքագիտական էր Խորմեանի և Չերաքի այդ ամբարձրը»

Գ. Բաբազեան քաղաքական հասկացողութենէ

գործի վաճառական մ'էր, թէն ազգասէր գործիչ, որու հետ ես ալ այցեցի երեսփոխան Ֆորսթըրին։ Եւր կըսէր կլատսզընէն ունկնդրութիւն խնդրեցի խորմանի համար, արդէն տեսած էի Պիզնսֆիլտի քարտուղարը, որ յայտնած էր թէ՛ նա, յոյժ զբաղած ըլլալով, չը պիտի կարենար ընդունիլ հայ պատուիրակութիւնը, և թէ մեր խնդիրը քաղաքական էր և կը վերաբերէր արտաքին գործերու նախարարին, որ ընդունած էր մեզ (Պիզնսֆիլտ Պէրիքին մէջ ալ կրնայից այս առարկութիւնը, և, երբ ես հասնեցաւ մեզ հետ տեսակցիլ, պայման դրաւ որ քաղաքականութեան վրայ չը խօսինք)։ Այս մերժումէն յետոյ, մտածեցի թէ անպատշաճ էր լօնտոնէն մեկնիլ, առանց մեր երախտագիտութիւնը յայտնելու աւելետան քրիստոնեաներու հզօր պաշտպան կլատսզընին, մանաւանդ որ նա կնար Նորէի նախարարապետ ըլլալ քիչ տառնէն, ինչպէս որ եղաւ ալ, և մեր տեսակցութիւնը Գորիններէ կաշտին պիտի մնար, ինչպէս որ միացաւ ալ։ Կլատսզըն ճաշի հրաշիրեց խորմանին և զիս, յոյժ սիրալիք ընդունելութիւն մ'ըլաւ մեզ, ստորագրեց և ինձ նոյրից իր լուսանկարը, և այնուհետեւ հայ դատին վեհազօրն փաստաբանը եղաւ։ Եւրոպայի մէջ։ Երբ Ներսէս և իր խորհրդովակները, 1878ի պայտօնաժաբութեան չափազանց գոհ, 1880ին զիս նորէն Անգլիա զրկեցին իբր պատուիրակ և այս անգամ առանձին (գիտէին թէ ես կատարած էի պատուիրակութեան գրէթէ մաքող գործը), նկատողն, որ նախարարապետ եղած էր, վաղածանօթ բարեկամի մը պէս ընդունեցաւ զիս և ամեն ճիգ թափեց Յէրթ յօդուածի գործադրութեանը համար։ Ընթերցողին կը թողուի դատել թէ ո՞վ անշաղկապզէտ գտնուած է, ե՞ս թէ վերոյիշեալ վաճառականը, որ իրեն պէս կարճատես նստազօղնոր գտած է։

* *

Հեղինակը կը յայտնէ թէ Խորհրդարանի մէջ Հայաստանի խառն բնակչութեանը մասին Սոլզպրիի յունիս Յին ըրած «ծանրակշիռ յայտարարութիւնները հայ պատուիրակութիւնը լօնդոնում լռելեայն ընդունեց, և միայն Բէրլինում խորմանին, Նարբէյ և իրանց խորհրդականներն անհրաժեշտ գտան ուղղել Սպիլբերգի համաձայն»։ Լրագրորենք յունիս շին հրատարակեցին նախարարին ճառը, և մենք յունիս Յին մակնեցեալ լօնտոնէն, Վեհաճողովին բացմանը հասնելու համար։ Սոլզպրի ալ Պէրլին պիտի երթար իսկոյն։ Ուստի, հապճեպ պատասխան մը տալու տեղ, օգտակար համարեցինք հոն մանրամասն հերքմնագիր մ'ուղղել իրեն, Խորհրդակցելով Նար-Պէլէի և Պոլիսէն գալիք աշխարհական պատուիրակ Ստոփան փափագեանին հետ, որու համար հեղինակը կը գրէ իրաւամբ։ «Այս փոխադրուեալ երեսփոխանի ք սկզբանէ անսիր մեծ փութով զբաղուած էր Հայաստանի նարստաարութիւններէ վերաբերեալ խնդիրներով և ի օտէ ծանօթ էր Ներսէս-Ստեան և աշակիցեան»։

Իր ծրագրին։ Անպէս ալ ըրինք։ Միթէ այս չ'էր լաւագոյն ընթացքը։

* *

Նուպար Բաշայի ծրագրին վրայ խօսելով, Պ. Սարուխան կ'ըսէ թէ Է. Տայսիի հրատարակած անգլերէն թարգմանութիւնը «Մ. Ճերազ տորիք ֆրանսերէնի թարգմանելով հրատարակեց իր L'Arménie թերթում»։ Սխալ է։ Ես հրատարակեցի Նուպարին ինձ յանձնած ֆրանսերէն բնագիրը, յայտնելով միանգամայն թէ Տայսիի թարգմանութիւնը պակասաւոր էր, քանի որ քնագրին մէկ կարեւոր մասը զուրկ ձգուած էր։ Այս ծրագրական խնդիրը շատ մեծան թափել տուաւ հայ մամուլին մէջ։ Դարձէ անոր փնտռութեամբ վերջացունել յօդուածն, որ շատ պիտի երկարէր, եթէ ուղէի երևան հանել հեղինակին բոլոր անճշգրտութիւնները։

Պոլսի գործիչները բարձր համարում ունէին Նուպարի վրայ, և ես, անձնապէս, շնորհակալստ էի իրեն, իբր աշակերտ Նուպար-Շահնապարեան վարժարանին։ Սկսկայն, պատերազմը յայտարարութիւններու իրում յառաջ բերած ըլլալով, ոչ ոք գիտէր թէ նա ո՞ր կը գտնուէր Նոյն միջոցին։ Ստուար էր թղթակցիլ և խորհուրդ հարցնել իրեն։ Տնտեսալու ժամանակ չը կար։ Պէտք էր որ Վեհաճողովին դիմելը պատուիրակութիւնը անոր գումարումէն շատ առաջ համայն ելլէր, հայութիւնն և հայ դատը ծանօթացնեն։ Լու համար այն երկիրներուն մէջ որոնց լիազօրները պիտի վերաքննէին Սան-Սթեֆանօի դաշնագիրը։ Գրիգոր Ստեան ձեռք առաւ իր այն հռչակապ գրիցը որով գծած էր երբեմն Ազգային Սահմանադրութիւնն և Օրմանեան Սահմանադրութիւնը, և յօրինեց ինքնավար Հայաստանի Սահմանադրութիւնը, հիմ ընկնելով Լիբանանի վարչութիւնը։

Ինչո՞ւ Լիբանանի վարչութիւնը. — Զի պարական ինքնօրինութիւնը առաջին քայլը պիտի ըլլար՝ օր մը քաղաքական ինքնօրինութեան և այնուհետեւ անկախութեան հասնելու համար, և զի Լիբանանի դրութիւնը վարչական ինքնօրինութեան միակ նմոյն էր Տանկաստանում մէջ, այն ալ ասորական մասին մէջ ուր կը գտնուէր Հայաստան. զի այդ դրութիւնը արդէն փորձուած և զգտակար գտնուած էր, քանի որ կրցած էր զսպել մանկամարտ Տիւրքիներուն շարժասիրութիւնը և իրագործել քրիստոնեայ Մարօնիներուն ապահովութիւնը. և զի այդ դրութիւնը Եւրոպայի խորեղունելիք նորանշան վարչութիւն մը չը պիտի ըլլար, քանի որ յօրինուած էր աշխատակցութեամբ այն Ֆրանսային, Անգլիային և Ռուսիային որոնցմէ համանշանք պիտի խեղդէինք Հայաստանի համար։ Անշանք էր աւելի գործնական լուծում մը գտնել հայ դատին համար։

Այս անգործմով հասանք Բարիք, ուր տեղեկացանք թէ հոն կը գտնուէր Նուպար։ Մեզ տրուած հրահանգին համեմատ, իսկոյն դիմեցինք իրեն, խորհուրդ հարցնելու համար։ Իրեն հաղորդեցինք

Օտեանի պատրաստած յիշատակագիրը, յայտնելով թէ Գոռգիւի հաղորդած էինք և վատնելու հոսին, Սուզպրիին և Անտարիին ալ պիտի հաղորդէինք, վեհաժողովի նախագահին ներկայացունէի առաջ, որպէս զի գաղափար կազմէին մեր խնդրին վրայ: Կարգաց, հաւեցաւ և հաւանեցաւ որ վատնելագոյնին և միւսներուն հաղորդէինք զայն: Մինչև իսկ ըսաւ մեզ խնդրագրութեամբ. «Ներսէս պատրիարքը իր անունը անմահացուց Սան-Սթեփանոսի դաշնագրին 16րդ յօդուածն ստանալով իստէն: Այսպիսի դաշնագրի մը մէջ հայկական խնդիրը ներմուծելով, մեր ազգին այնքան մեծ ծառայութիւն մը մատուցը որ Հայերը ոսկի արծառներ կանգնելու են իրեն:»

Այս ստանկցութենէն շատ յետոյ յղացաւ տարբեր ծրագիր մը պատրաստելու գաղափարը: Զուհիս 11ին մեզ յանձնեց զայն, պատուիրելով որ, Պատրիարքարանի ծրագրին տեղ, իր յօրինածը հաղորդէինք լիազորներուն և ներկայացունէինք վեհաժողովին, որ երկու օրէն պիտի գումարուէր: «Կիցիպտական պաշտօնաւ մ'ըլլալով, ըսաւ, չեմ ուզեր սոմանեան կառավարութեան դէմ գործել յայտնապէս: Սակայն, եթէ վեհաժողովին անդամներէն հրաւէր տանամ, պիտի շնանամ երթալ անոնց ներկայանալ և պաշտպանել իմ ծրագիրս, որ Օտեանի ծրագրէն շատ աւելի գործազանց է:»

Կարգացի ծրագիրը, և թարգմանեցի Խրիմեանին: Տեսանք թէ Նուպար ալ, Օտեանի պէս, կը պահանջէր որ իբրեանի կառավարչին ընտրութեան եղանակը գործադրուէր Հայաստանի մէջ, չաւ որպէս օտար միջնադրութիւն մը որ թուրք լիազորներուն ամենաբարեւ ընդդիմութեանը պիտի պատահէր քականծօրէն: Նուպար չափաւորած էր Պատրիարքարանի պահանջումները, միանգամայն գործածելով ոճ մը որոյ ճարտարկութիւնը չը պիտի կարենար խաբել առաջին լիազոր լիազորներուն: Բայայի պէս խորամանկ Յոյն մը Ներսէս և իր խորհրդակցականները արդէն չափաւոր պահանջումներ միայն ըրած էին, և չը պիտի ուզէին ազգին առջև պատասխանատուութեան երթալով, աւելի չափաւորելով զանոնք, մանաւանդ որ աշղոյթութեան յոյսեր սկսած էին ունենալ: «Վահլիճներուն տրամադրութիւնը անձնօթ է մեզ, պիտի ըսէին անոնք: Եթէ քիչ ուզենք, զուցէ ոչինչ տան մեզ: Լաւագոյն է աւելին ուզել, պակասը կարենալ տանալու համար» Ասէ՛ զատ, նախարարներուն հաղորդած էինք Պատրիարքարանի յիշատակագիրը. Ներսէս ալ ղեկավարներուն հաղորդած էր, ինչպէս որ Պ. Սարգիսեանի հրապարակած մէկ մասնաւոր նամակին մէջ կը խոս-

տովանի, ըսելով. «Արդէն կառավարութեանց մատուցեցիք մեր պաշտօնական յիշատակագիրը»:

Միթէ Պատրիարքարանի վարկը չը պիտի կտորէր եթէ, իր ծրագիրը չեղեալ համարելով, նոր մը ներկայացունէինք, մանաւանդ որ սա նախորդին լրացուցիչ մասերն ալ չ'ունէր: Պատրիարքն և իր գործակիցները պատրաստած էին յիշատակագիր մը, խնդրագիր մը, կազմական կանոնադր մը, վիճակագրութիւն մը, վիճակագրական ծանօթագիր մը, որու կցեցին Քիլիկիոյ քաղաքէս մը, ինքնօրէն Հայաստանի սահմանները գծելով անոր վրայ. Նուպարի ծրագիրը այդ յիշատակագրին մէկ ճարտարահիւս ընդլայնումն էր միայն, անոր յարակից տեղեկագիրներէն բոլորովին գուրկ: Այլ մնացած կիսակազմար գործ մ'էր այն, զոր մեծ պետութիւնները նկատողութեան չը պիտի առնէին երբեք:

Ասոնք էին մեր մասնումները. սակայն չը յայտնեցինք Նուպարին, չը վիրտուորելու համար զայն: Ըսինք թէ խնդիրը ծանր էր և ստիպուած էինք պատրիարքին հեռագրելով հրահանգի սպասել: Իրաւունք տուաւ:

Հեռագրեցինք պատրիարքին: Պոլսի գործիչներն ալ մեզ պէս մտածած էին: Պէրլիին մէջ ստացանք վարժապետեանի ծածկագիր պատասխանը, որ կը հրամայէր արդէն դահլիճներուն հաղորդուած ծրագրին վրայ պիտել: Հեռագրեցի Նուպարին. շատ նեղացաւ, և ինք րկեց իր ծրագիրը վեհաժողովի նախագահին և անդամներուն, իր Տաշիք բարեկամին միջոցաւ անոր անգլերէն թարգմանութիւնն ալ հրատարակել տալով լօնտօնի մամուլին մէջ: Լիազորները կարողացին, և մէկդի գրին, արանց հեղինակը Պէրլին հրաւիրելու պէտք անեսնելու: Եւ ինչու.

— Ձի իրենց պաշտօնն էր դաշնագրի մը պատրաստել, և գաշնագրին մը իր բարդանալ կարճ յօդուածներէ կամ բանաձևներէ և ոչ ընդարձակ ծրագիրներէ կամ յիշատակագիրներէ: Պետութիւնները, աւելի 40 տարի առաջ, ինքնավարութիւնը շատ տեսան Հայաստանի համար, և մեզ տուին զաշնագրին ճիշդ յօդուածը, ինչպէս որ 23րդ յօդուածը տուած էին Մակեդոնացիներուն: Եթէ գործադրուէին, երկու յօդուածներն ալ պիտի կարենային շատ աւարդեալ յաւաքել, բնի, մանաւանդ ճիշդ յօդուածը, զոր պետութիւններուն պոլսական ղեկավարները միկնաբանեցին իրենց 1880 սեպտեմբեր 7ի հաւաքական ծանուցագրով: Զը գործադրուեցան օրժարտաբար, և այս աւելի գործաւանալի է Մակեդոնացի համար, որ պատմութիւններուն քիթին տակ էր՝ Եւրոպայի մէջ, քան Հայաստանի համար, որ ստիպան Տանկաստանի վերջին ծայրը կը զգանուէր: Եւ չը գործադրուեցան, զի Սլովանը ստատիկ հակառակեցաւ և աշակիցներ գտաւ պետութիւններէն, ինչպէս որ Պ. Սարգիսեանի հրապարակած մէկ մասնաւոր նամակին մէջ կը խոս-

1. Մեզ և ուրիշ Թերթեր ընտաղաւեցի Պատրիարքարանի ծրագրեր իբր յոյժ չափաւոր:

ծրագիր մը պատրաստեցին, և անոր գործադրութիւնը պահանջեցին Սուլթանէն: Ապտ-իւլ-Համիտ ոչ միայն չը գործադրեց, այլ և 300,000 Հայ ջարդել տուաւ անպատիժ, վստահ թէ պիտի պաշտպանուէր Գերմանիայէն և անոր դաշնակիցներէն: Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա չը կրցան գործադրել տալ իրենց ամենահամեստ ծրագիրը, ուր փայտ թէ կարենային գործադրել տալ Ստեանի մը կամ Նուպարի մը ինքնավարականը:

Գերմանիայի հսամոլ քաղաքականութեանը շնորհիւ, հայկական խնդիրը ներքին և արտաքին կնճիռներով շրջապատուած դժուարալոյծ խնդիր մը դարձաւ հետզհետէ: Ոչ թէ անիրաւ խժըժանքի, այլ անվերապահ յարգանքի արժանի են այն գործիչները որոնք անոր լուծմանն աշխատեցան անընկճելի կորովով և անսահման անձնուիրութեամբ: Եթէ երախտագէտ սիրտ կը կրենք, փութի տեղ վարդեր ցանելու ենք անոնց զերեզմաններուն վրայ:

Բարիք, 30 յուլիս 1917.

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱՅ

ԲՆԱԽՕՍԱԿԱՆ Ք

Հ Ո Ւ Ն

Կայ արդեօք համեմատութիւն մը իմացական կարողութեան և ուղեղին ընդլայնման մէջ: Փանքարաններն այս դժուար խնդրոյն լուծման համար շատ մը կարևոր աշխատութիւններ ի գործ դրած են: Ճիշդ չէ ըսել թէ հոգին մարմնոյն մէջ իբր օտար մէկը կը գտնուի, և թէ անոր հետ իր ունեցած յարաբերութիւններն կը նմանին վեհապետի մը ունեցածին որ վայրկեանապէս այց կ'ենէ իր հպատակին մօտ: Վասն զի անուրանալի է որ կարողութիւններն այն չափով կը զարգանան, ինչչափով որ իրենց գործարաններն կը կատարելագործուին: Ասկէ զատ շատ ստոյգ է, դժբաղդարար, որ առանց ուղեղի մարդ մը չի կրնար խորհիլ, զգալ և շարժիլ: Ապացուցուած է նաև որ մէկ հազարաւոր մէկն նուազ ուղեղ ունեցող անձ մը միշտ ապուշ մը կ'ըլլայ: Միւս կողմանէ ուղիղ չէ հաստատելն որ մտածութիւնը

նրկայ արտահայտում մը ըլլայ: Մտածութեան և զգային նրկին մէջ համեմատութիւն չկայ. նրկապաշտութիւնը լուծիւն կը պահէ աննրկին և վերացեալին նկատմամբ: Մեզի ճշմարտութիւնը կը սովորեցը նեն ըսելով որ մարդկային կազմութիւնը առաջ կու գայ հոգեոյ և մարմնոյ միտութենէն, և թէ հոգին ու մարմինը փոխադարձաբար իրարմէ կախումն ունին: Զգալու կարողութիւններն գործարաններուն հետ կապուած են, իմացականութիւնը կը ծառայէ զգալի տպաւորութիւններ կազմելու՝ մտածումներ արտաբերելու համար: Յայտնի է որ նրկական գործարան մը չի կրնար հոգեկան մտածում մը ծնանիլ: Ասկէ զատ, բոլոր բնի հակառակ դաստերն՝ որոնք մէջ արեւուած են, զանկային կարողութեանն, դիմանկիւնէն, ծաւալէն, ուղեղին կշիռքէն, զալարումներու (circumconvolution) շատութենէն, խորշերու նրբութենէն և անոնց թիւէն, վճռական ոչ մէկ արժէք տակաւին չեն ունեցած: Յիրաւի, զանկին խորանարդումը (cubage) և կշռումները՝ յայտնած են որ ոչ մէկ դարու մէջ մարդկային զանկը չի մօտենար կապիկներու զանկերուն: Մարդկային ցեղի միջին զանկը՝ է 1500 թ. հրդմ. մարդակապիկներուն միջին զանկը 530 թ. հրդմ. անտառամարդունը 420 թ. հրդմ.: Ամեն ժամանակի և ամեն ցեղերու մէջ զանկին տարածոցը զրեթէ միշտ նոյն եղած է (Լոզերի քարայրներու բրածոյ ցեղեր, 1600 թ. հրդմ. կեղտերն 1592 թ. հրդմ. արդի Բարիզցին 1559 թ. հրդմ.):

Դիմանկիւնը երբէք փոխուած չէ. բրածոյին ինչպէս նաև արդի ցեղերուն մէջ 70 էն 90 աստիճանի մէջ կը փոփոխուի, քնաւ 50 աստիճանի և անկէ ալ նուազ չէ իջեր ինչպէս կապիկներուն մէջ: Ուղեղին կշիռը մարմնոյն բոլոր ծանրութեան հետ բաղդատելով՝ տղայոց մէջ անոր մէկ եօթերորդն է, չափահասներուն՝ անոր քառասուն և եօթերորդն է, մինչդեռ կապիկներուն մէջ $\frac{1}{100}$ ի կ'իջնէ, և եզներուն մէջ $\frac{1}{300}$ ի: Զանազան ցեղերու մէջ